

І. О. Литовченко

УПЛИВ ЕКСТРА- ТА ІНТРАЛІНГВАЛЬНИХ ЧИННИКІВ НА РОЗВИТОК ВІЙСЬКОВОЇ ЛЕКСИКИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Литовченко І. О. Уплив екстра- та інтралінгвальних чинників на розвиток військової лексики української мови.

У статті визначено сутність мовних та позамовних факторів розвитку фахової підсистеми. Досліджено взаємодію екстрамовних та інтрамовних аспектів у процесі формування та функціонування військової лексики.

Ключові слова: мовний фактор, позамовний фактор, екстралінгвістичний, інтралінгвістичний, військова лексика, фахова лексика.

Литовченко И. А. Влияние экстра- и интралингвистических факторов на развитие военной лексики украинского языка.

В статье определена суть языковых и внеязыковых факторов развития специальной лексики. Изучено взаимодействие экстраязыковых и интраязыковых аспектов в процессе формирования и функционирования военной лексики.

Ключевые слова: языковой фактор, внеязыковой фактор, экстралингвистический, интралингвистический, военная лексика, специальная лексика.

Lytovchenko I. O. The influence of the linguistic and extralinguistic factors upon development of the Ukrainian military vocabulary.

The article investigates the problem of influence of the linguistic and extralinguistic factors upon development of branch vocabulary. The interaction of intra- and extralinguistic aspects in the process of forming and functioning the Ukrainian military vocabulary are determined.

Key words: language factor, extralanguage factor, extralinguistic, intralinguistic, military vocabulary, branch vocabulary.

Мова – це динамічна система, компоненти якої знаходяться в постійному русі та розвитку. Процес її становлення й удосконалення ніколи не припиняється, водночас вона зберігає ознаки іманентної стабільності, цілісності [7, с. 320]. Тим самим забезпечується реалізація акумулювання досвіду суспільства, зв'язку поколінь і збереження культурної пам'яті народу. Мінливість мови є прямим наслідком її головної функції – бути засобом комунікації, а здатність мови до змін дає змогу їй не відставати від процесів ускладнення, перебудови позамовної реальності, адаптуватися до швидкої зміни навколишнього середовища. У часи різких соціальних чи політичних змін закономірно перетворюється лексичний склад мови, реагуючи на

виникнення нових понять, нових явищ у матеріальному й духовному житті соціуму.

Військова лексика як одна із ланок лексичної підсистеми складає одну з «адаптивних мікросистем» національної мови, що залежно від комунікативних потреб у військовій сфері видозмінюється або припиняє своє функціонування [5, с. 9]. Під «адаптивною мікросистемою» розуміють мовну систему, яка, зазнаючи впливу зовнішніх і внутрішніх чинників, пристосовується до умов свого функціонування, що робить її рухомою і динамічною.

Метою нашої роботи є виокремлення й систематизація екстра- та інтралінгвальних аспектів розвитку військової підсистеми і дослідження їхньої взаємодії.

Увагу мовознавців привертає питання про причини і рушійні сили, які зумовлюють еволюцію фахових підсистем як і мови загалом. Загальновідомо, що елементам мовної структури властиві два типи відношень. Один з них – це відношення, які існують між елементами мовної структури у межах цієї структури, інший тип передбачає залежність мовних елементів від зовнішніх щодо структури мови факторів впливу. Інакше кажучи, це інтралінгвальні (внутрішні, внутрішньомовні) й екстралінгвальні (зовнішні, позамовні) фактори впливу на виникнення і функціонування мовних одиниць. Окремі мовознавці звертали увагу переважно на екстралінгвальну зумовленість мовних змін, вважаючи екстралінгвальні фактори вирішальними (Т. Лебедева Е. Розен, В. Тарасова та ін.). Менше, але теж досить активно, досліджували внутрішні фактори мовної динаміки С. Волков, Е. Курилович Е. Сенько, Д. Шмельов та ін. Варто зауважити, що більшість мовознавців мають традиційний погляд на причини розвитку мови. Вони впевнені, що мовні зрушення виникають як під впливом екстралінгвальних, так й інтралінгвальних факторів у їх взаємодії. Такої думки дотримуються вчені О. Ахманова, Р. Будагов, В. Журавльов, Л. Крисін, В. Панфілов. З-поміж українських мовознавців на взаємозалежності зовнішніх і внутрішніх чинників наголошують Л. Булаховський, В. Коломієць, О. Мельничук, О. Муромцева, В. Німчук, В. Русанівський, О. Тараненко та інші.

У деяких лінгвістичних дослідженнях автори обмежуються вивченням або позамовних факторів, або внутрішньомовних, але щоб мати повне уявлення про виникнення і функціонування тих чи тих шарів лексики, слід враховувати їх взаємозв'язок. Питання про співвідношення екстралінгвальних та інтралінгвальних факторів

вважалося одним із важливих питань мовознавства.

Уплив екстралінгвальних й інтралінгвальних факторів на розвиток і функціонування мови вже ні в кого не викликає сумніву, тому що без з'ясування зовнішніх і внутрішніх чинників мовної еволюції неможливо зрозуміти причини виникнення і розвитку мовних явищ. Така концепція про двосторонню залежність мовної динаміки від екстра- та інтралінгвальних факторів є найбільш поширеною серед мовознавців, оскільки вона найкраще відповідає справжньому стану речей і ґрунтується на результатах різноаспектних досліджень.

Під екстралінгвальними факторами розуміють «усю сукупність надзвичайно різноманітних імпульсів, які зумовлені зовнішнім середовищем і пов'язані з особливостями історичного розвитку суспільства, переселенням та міграціями, об'єднанням і розпадом мовних колективів, змінами форм спілкування, прогресом культури та техніки тощо» [8, с. 220].

Л. Туровська наголошує, що основним позамовним чинником є рівень розвитку національної науки, техніки, промисловості та культури, а внутрішньомовним – становище мови в суспільстві й рівень розвитку відповідних функціональних стилів. Авторка зауважує, що розвиток української військової субмови визначається лише екстралінгвальними чинниками та виділяє виробничо-технологічний (соціально-економічний), соціально-комунікативний (естетичний, інтелектуальний), історико-політичний чинники [10, с. 35]. На нашу думку, на сучасному етапі розвитку суспільства й військової науки ці чинники розширюються та поглиблюються.

У результаті використання досягнень науково-технічного прогресу відбувся якісний стрибок у розвитку засобів військової боротьби, який дістав назву військово-технічної революції. В історії військової справи спостерігалось кілька військово-технічних революцій різних масштабів: перехід від холодної зброї до вогнепальної, устаткування армій військовими машинами (літаками, танками тощо), упровадження ракетно-ядерної зброї. Кожний із цих переворотів був підготовлений прогресивними змінами у сфері матеріального виробництва, спирався на фундаментальні досягнення науки й техніки.

Сучасна військово-технічна революція ґрунтується на використанні найновіших досягнень фізики, хімії, квантової електроніки, мікроелектроніки, інформатики, кібернетики,

космонавтики й інших напрямків науково-технічного прогресу. Сьогодні створено якісно нові, більш ефективні системи ракетно-ядерної зброї (крилаті ракети, мобільні міжконтинентальні балістичні ракети тощо), хімічне надзвичайне озброєння; підвищівся рівень механізації армій і сил флоту; розроблено принципово нові види зброї (геофізична, генетична, лазерна, пучкова, інфразвукова) наземного, морського й повітряного базування.

Зауважимо, технічний прогрес не зумовлює створення принципово нової мови, але значно збільшує її термінологічний фонд, збагачуючи літературний словник унаслідок детермінологізації.

Основними універсальними соціальними чинниками, які впливають на розвиток фахової підсистеми національної мови, є: рівень розвитку науки й техніки в мовному середовищі, соціально-політичні умови в лінгвістичному соціумі, державна мовна (термінологічна) політика в суспільстві, функціональний статус державної мови, міжнародний статус національної мови.

У сучасному мовознавстві мова визнається суспільним явищем, характерною особливістю якого, на переконання Т. Лебедевої, є те, що суспільство створює мову, контролює її та закріплює в системі комунікативних засобів, які відповідають його потребам [3, с. 44]. Життя мови відбувається в суспільстві, яке створює умови для тих або тих змін і стимулює лінгвістичні процеси, що задовольняють потреби соціуму. Збільшені темпи мовної динаміки кінця ХХ ст. пояснюються, насамперед змінами у складі та вигляді українського суспільства, зміною соціальних, політичних, економічних, а також психологічних настанов. Ці процеси ігнорувати не можна, бо в них закладені об'єктивні потреби нового покоління – більш вільного, більш технічно освіченого, яке має контакти з носіями інших мов. Очевидно, що вплив соціального фактора на зміни в мові стає активним і помітним у динамічні періоди життя суспільства, пов'язані зі значними перетвореннями в різних сферах життєдіяльності.

Відчутною є взаємозалежність між дією людського чинника і розвитком спеціальної лексики, яку прийнято розглядати «не тільки як закономірну еволюцію мови, зумовлену історією її носіїв, а й з погляду творчості індивідів зі своїм світобаченням» [6, с. 111], типом мислення, належністю до певної національної культури. У процесі формування військової лексики дія соціально-комунікативного чинника досить виразна. Незаперечним є те, що спеціальна лексика, детермінована потребами суспільства і формується на певних

історичних етапах розвитку людства, окремого етносу, закономірно вбираючи й відбиваючи своєрідність кожної відповідної синхронії [10, с. 38].

Сферою виявлення людського фактора стає семантика мовних одиниць, у якій репрезентована інформація не тільки про денотат і сигніфікат, але і про емоційне сприйняття людиною відповідних реалій, про її зв'язок з національно-культурними традиціями, про асоціації, які вони можуть викликати. Це ґрунтується на положенні, що змістовна сторона мови безпосередньо пов'язана з пізнавальною діяльністю людини, а світ сприймається через призму культури, історичного та суспільного досвіду певного народу, певної лінгвокультурної спільноти [3, с. 25].

Отже, під впливом соціально-комунікативного фактора в II половині ХХ ст. у військовій лексиці активізувалася низка тенденцій – до ускладнення термінології, до раціоналізації й економії мовних засобів, до інтелектуалізації найменувань, до інтеграції, диференціації та спеціалізації номенів.

Ураховуючи історико-політичний чинник, мовознавці Т. Панько, Л. Туровська, Ю. Шевельов, Я. Яремко наголошують, що нині мовне питання в Україні перестає бути тільки лінгвістичним, і набуває політичного, соціального й культурного забарвлення. Аналіз історичного тла українського війська в мовленнєвому аспекті тісно пов'язаний з політичною історією України, передбачає з'ясування того, у яких часових площинах українське військо обслуговувала переважно рідна мова, а в яких – мова панівної держави. На різних етапах історії українського народу суспільні, політичні та правові передумови не завжди сприяли повнокровній функціональній розбудові національної мови, часом вони практично унеможливлювали її. Як зазначає Л. Масенко, зміни, яких зазнала українська мова протягом радянського періоду, не можна вважати наслідком її розвитку [4, с. 91]. Політична історія України наклала свій відбиток на еволюцію української мови, зокрема її спеціальної лексики, активно впливала на внутрішньомовні процеси.

Л. Туровська виділяє шість основних етапів розвитку української військової лексики, відзначаючи його стрибкоподібний характер. Позитивні періоди є етапами розквіту військової лексики – досить вільного, природного розвитку, що ґрунтувався на відповідному статусі української мови в тогочасному суспільстві, на пануванні мови в усіх сферах суспільного й культурного життя

народу. Під час негативних періодів відбувався занепад, майже повне згасання процесу формування військової субмови у професійному середовищі [10].

З позиції Т. Михайленко, існують дві тенденції розбудови сучасної військової субмови (як і національної фахової підсистеми загалом) – «східна» й «західна». Для «східної» тенденції характерна орієнтація на військові інтернаціоналізми та запозичення з російської мови, для «західної» – на військову лексику західноукраїнських соціумів, діаспори й ретротермінологію.

Поява таких тенденцій, стверджує авторка, спричинена складною «мовною та військово-термінологічною ситуаціями» в Україні в попередні періоди її історії та на сучасному етапі: східним і західним україномовними соціумами в I половині ХХ ст., наявністю еміграції та діаспори як самостійного способу існування української мови, а також мовною поведінкою особового складу, передовсім командного, сучасних Збройних Сил України [5, с. 9].

На відміну від зовнішніх факторів, дія яких виявляється досить виразно, у мові наявні внутрішні детермінанти, пов'язані з її системністю, що складають основу мовних змін.

Внутрішні причини мовної динаміки, на думку О. Стишова, виявляються в тенденціях лінгвістичних змін, якими є: а) системна організація мови, що ґрунтується на взаємозалежності її елементів; б) тенденція до ускладнення, збагачення мовної структури; в) прагнення до обмеження труднощів лінгвістичної інформації; г) тенденція до інтеграції, яка виявляється водночас з тенденцією до диференціації елементів мови; ґ) принцип економії лінгвістичних засобів (використання однослівних найменувань замість описових зворотів, конденсація, усічення слів, різні типи скорочень); д) тенденція до надання переваги більш експресивним мовним формам (розширення стилістично різновартісних позначень з відмінним емоційно-експресивним значенням); е) дія аналогії (тенденція до змін за аналогією) тощо [9, с. 22].

Закон системності наявний на всіх мовних рівнях (морфологічному, лексичному, синтаксичному) і реалізується не лише всередині кожного рівня, а й при взаємодії між ними. Зміни в семантиці слова відображаються на його синтаксичних зв'язках, а також формі. І, навпаки, нові синтаксичні відношення зумовлюють зміни значення слова (розширення чи звуження).

Закон мовної традиції, з одного боку, є досить зрозумілим й

очевидним. З іншого – його дія маніфестує складне переплетіння зовнішніх і внутрішніх чинників, які затримують мовні зміни. Дія цього закону пояснюється прагненням мови до стабільності, збереження досягнутих мовних надбань. Проте тут вступають в дію чинники, які не мають прямого стосунку до мови, але деяким чином можуть обмежувати засвоєння інновацій (лінгвісти, словники, довідники).

Закон традиції нерідко стикається із законом мовної аналогії. Дія останнього реалізується у внутрішньому подоланні мовних аномалій, який є результатом уподібнення однієї форми мовного вираження іншій. У загальному плані це потужний фактор мовної еволюції, тому що результатом є деяка уніфікація форм, проте, це може позбавити мову специфічних семантичних та граматичних особливостей. У такому разі стримуюча дія традиції відіграє позитивну роль.

Внутрішньомовна тенденція до уніфікації засобів вираження реалізується у вирівнюванні способів позначення за їх типовими характеристиками, у поповненні рядів, серій системних номінацій, у дії аналогічного способу словотворення. Найширше ця тенденція маніфестується в організації нових складних словах, що позначають назви озброєння, техніки, більша частина яких маркується регулярно повторювальним початковим або фінальним компонентом.

Незважаючи на те, що динаміка фахових субмов, зокрема військової, має подвійну залежність від внутрішніх і зовнішніх чинників, ми вважаємо, що в часи великих соціальних зрушень у суспільстві (а саме це можна спостерігати сьогодні в Україні) екстралінгвальні детермінанти відіграють більш вагомий й потужний роль. Автономні процеси, що відбуваються всередині лексичної підсистеми спрямовані на вдосконалення знакової системи, здебільшого спричинені зовнішнім стимулом, тобто актуалізацією суспільних явищ і понять. Це спонукає до дії мовний механізм, який намагається дати вже відомому поняттю зручне для даного стану мовної системи визначення, що співвідноситься з тенденціями в її сучасному розвитку. Саме в такий спосіб, зовнішні чинники ніби оформлюють внутрішні процеси розвитку мови [1, с. 45]. Ми дотримуємося думки, яка усталилася в лінгвістичній літературі, що до зовнішніх факторів-поштовхів впливу на мову відноситься вся сукупність надзвичайно різноманітних імпульсів, які йдуть із навколишнього середовища. Отже, внутрішньосистемні перетворення

у фаховій лексиці здебільшого соціальнозумовлені. Ідеться насамперед про соціальне функціонування мови в конкретних історичних обставинах. А свідомий тиск суспільства на розвиток мови відбувається через зміни соціальних функцій лінгвемої й цілеспрямованого пристосування її до функціонального навантаження в певному суспільстві [2, с. 317].

За останні місяці в широкому вжитку наявне кількісне зростання військової лексики, розширення, конкретизація окремих її груп, як-от: назв зброї, назв амуніції, назв споруд, назв військових формувань, назв військової ієрархії тощо.

Отже, сьогодні ми спостерігаємо модифікації в суспільному та інформаційному контексті функціонування військової лексичної підсистеми, що активізувало внутрішні ресурси мови, які не були до цього часу залучені для домінування спеціальних понять з різних причин, насамперед суспільно-політичних. Підґрунтя для змін у сучасному національному військовому лексичному фонді закладене в українській мові, де діють певні внутрішні закономірності. Однак прискорюють оновлення української військової субмови на лінгвальному і поняттєвому рівнях саме зовнішні чинники – процеси в суспільному житті України, статус української мови та когнітивні, номінативні й комунікативні потреби мовців у професійній діяльності.

Література

1. Волков С. С. Неологизмы и внутренние стимулы языкового развития / С. С. Волков, Е. В. Сенько // Новые слова и словари новых слов. – Л. : Наука, 1983. – С. 43–57.
2. Журавлѐв В. К. Внешние и внутренние факторы языковой эволюции / Владимир Константинович Журавлѐв. – М. : Наука, 1982. – 328 с.
3. Лебедева Т. Б. Динаміка розвитку військової лексичної підсистеми в сучасній німецькій мові : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.04 / Тетяна Борисівна Лебедева. – К., 2002. – 233 с.
4. Масенко Л. Мова і суспільство : Постколоніальний вимір / Л. Масенко. – К., 2004. – 163 с.
5. Михайленко Т. Д. Інтра- та екстралінгвістичні аспекти формування і функціонування військової терміносистеми в національних мовах : автореф. дис. ... д-ра філол. наук : 10.02.15 «Загальне мовознавство» / Тамара Дмитрівна Михайленко. – К., 1996. – 48 с.
6. Панько Т. І. Мова і духовність нації : [монографія] / Т. І. Панько. – К. : НМК ВО, 1992. – 200 с.
7. Семчинський С. В. Загальне мовознавство / Станіслав Володимирович Семчинський. – К. : АТ «ОКО», 1996. – 416 с.
8. Серебренников Б. А. Общее языкознание. Формы существования, функции, история языка / Б. А. Серебренников. – М. : Наука, 1970. – 604 с.
9. Стишов О. А. Українська лексика кінця ХХ століття (на матеріалі мови засобів

масової інформації) : [монографія] / О. А. Стишов. – К. : Вид. центр КНЛУ, 2003. – 388 с.

10. Туровська Л. В. Військові звання та посади в Україні : історико-генетичний аспект вивчення української військової термінології / Л. В. Туровська. – Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. – 160 с.